

Het Plan Zuid in woorden

Veranderende stedenbouwkundige begrippen en een onbekende plankaart

MaartenJan Hoekstra

Het Plan Zuid van H.P. Berlage (1856-1934) uit 1915 geldt nog steeds als een revolutionair stedenbouwkundig plan.¹ In tegenstelling tot de pragmatische stratenplannen uit de negentiende eeuw presenteerde Berlage een monumentaal totaalontwerp, dat vergezeld ging van twee vogelvluchttekeningen en een uitgebreide ‘Memorie van Toelichting’.

Over zowel ontwerp als totstandkoming van het Plan Zuid is veel geschreven, waardoor het weinig geheimen meer lijkt te hebben.² In dit artikel zal dit ijkpunt van de Nederlandse stedenbouw bekeken worden vanuit de begrippen die Berlage gebruikte in zijn toelichting, als een van de casussen binnen een promotieonderzoek naar stedenbouwkundige begrippen in de afgelopen honderd jaar.

Dan blijkt om te beginnen dat de plantoelichting naar een andere plankaart verwijst dan altijd wordt afgebeeld. In deze bijdrage wordt daarom allereerst beschreven hoe de originele plankaart uit 1915 een ander licht werpt op het Plan Zuid. Vervolgens gaat de meeste aandacht naar de begrippen zelf, omdat de betekenis van de destijds gebruikte woorden tegenwoordig lang niet altijd duidelijk of hetzelfde blijkt te zijn. Het onderzoek laat dan ook zien hoe historische plannen en hun toelichtingen in samenhang begrepen kunnen worden.

Onderzoek naar stedenbouwkundige begrippen

Elk vakgebied kent zijn eigen begrippen. Bij een discipline als de stedenbouwkunde, waarvan de producten de directe leefomgeving van gewone burgers bepalen, lopen jargon en dagelijks taalgebruik echter door elkaar. Om zowel de huidige begrippen in een steeds democratischer bouwproces als ook de begrippen uit historische perioden te kunnen verhelderen is een promotieonderzoek gestart naar de ontwikkeling die stedenbouwkundige begrippen de afgelopen eeuw hebben doorgemaakt. Hierbij is gekozen voor begrippen die verwijzen naar concrete fenomenen uit plannen voor de gebouwde omgeving, in drie categorieën: openbare ruimten, bebouwing en de stad en zijn onderdelen. Onderzocht worden vier uitbreidingsplannen voor Amsterdam. Het Plan Zuid van Berlage uit 1915 vormt hierbij de eerste casus, de andere ontwerpen zijn Buitenveldert (als onderdeel van het Algemeen Uitbreidingsplan), de Bijlmermeer en IJburg.

In alle gevallen zijn de ontwerptekeningen het startpunt, omdat die de concrete fenomenen laten zien waar de begrippen naar

verwijzen (de zogenoemde referenten). Per plan worden de belangrijkste begrippen in drie stappen bestudeerd. In eerste instantie wordt onderzocht met welke woorden de ontwerpers de referenten beschrijven en welke betekenissen vallen op te maken uit de plantoelichting en uit andere teksten van de ontwerpers.³ Ten tweede worden hier teksten uit de ontstaansperiode naast gelegd van vakgenoten, beleidsmakers en leken, en uit woordenboeken, om te kunnen zien welke woorden met welke betekenissen destijds gangbaar waren voor de ontworpen referenten (synchroon onderzoek). Een speciaal geval voor de eerste casus is het *Bouwkundig woordenboek* van L. Zwiers uit 1916, dat veel stedenbouwkundige trefwoorden bevat, alsmede het door Berlage geschreven lemma ‘stedenbouw’.⁴ Tot slot wordt onderzocht hoe de woorden voor de referenten zich tot op heden hebben ontwikkeld qua betekenis. Uit recente teksten en historisch-taalkundig onderzoek valt op te maken dat sommige begrippen van betekenis zijn veranderd, dat andere zijn verdwenen en dat nieuwe zijn verschenen (diachroon onderzoek).⁵

Op die manier ontstaat niet alleen een gedetailleerd inzicht in het onderzochte ontwerp, maar vooral in de begrippen ten tijde van de ontstaansperiode, en door de keuze van plannen uit verschillende perioden en de vergelijking met het heden, tevens in de historische ontwikkeling van stedenbouwkundige begrippen in de laatste honderd jaar.

De aanloop naar het Plan Zuid van 1915

Al in 1883 had Berlage zich gebogen over de stedenbouwkundige ontwikkeling van Amsterdam en zich daarbij kritisch uitgelaten over de monotonie van de negentiende-eeuwse wijk de Pijp.⁶ In de jaren daarna vond hij weerklank in met name Duitstalige vakliteratuur. Van grote invloed was het boek *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* van de Oostenrijkse architect C. Sitte, waarin veel schilderachtige pleinen met gesloten gevelwanden besproken werden.⁷ Tijdens lezingen in 1892 haalde Berlage dit boek enthousiast aan.⁸ Maar Berlage was minstens zo onder de indruk van een zakelijker handboek, *Der Städtebau* van J. Stübben, waarin met name monumentale plattegronden en gedetailleerde straatprofielen werden getoond.⁹

Door Sitte en Stübben te combineren kon Berlage in zijn bekende lezing ‘Bouwkunst en Impressionisme’ uit 1893 concluderen dat voor een succesvol stedenbouwkundig plan samenhangend



Afb. 1. H.P. Berlage, Plan Zuid, 1900, getekend 1918 door J. Stübben (TU Library)

ontworpen gevelwanden belangrijker waren dan architectonische details.¹⁰ Toen hij in 1900 gevraagd werd om een ontwerp voor de zuidzijde van Amsterdam te maken, wilde hij dan ook gebruikmaken van monumentale bouwblokken. Hij vreesde echter dat die aan kracht zouden verliezen door de hier gebruikelijke architectuur per individueel perceel.¹¹ Daarom was het eerste Plan Zuid een compromis, of zoals Berlage in zijn ‘Architectonische toelichting’ schreef: ‘in aanleg monumentaal, in détail schilderachtig’.¹²

Het ontwerp was inderdaad afwisselend, met grillig gevormd ‘vaarwater’, ‘aaneengesloten bebouwing’ met pleintjes en korte straatjes in het midden, en ‘open bebouwing’ langs de Amstel en rond een ‘terrein voor tentoonstelling-, sport en exercitiedoeleinden’ en grote oppervlakken ‘openbaar plantsoen’ (afb. 1).¹³ Bij de openbaarmaking in 1904 werd het ontwerp kritisch ontvangen.¹⁴ Desondanks werd het in januari 1905 aangenomen door de gemeenteraad.¹⁵ Men begon echter niet direct met de uitvoering, omdat de zuidelijke helft van het plangebied nog geen gemeentelijk eigendom was en de onteigeningskosten vanwege de geringe hoeveelheid ontworpen bebouwing waarschijnlijk veel hoger zouden uitvallen dan de baten.

Daarmee stond de ontwikkeling van het plangebied lange tijd stil, maar dat gold niet voor Berlages visie op stedenbouw.¹⁶ Uit lezingen die hij in de periode tot 1915 in binnen- en buitenland hield, valt op te maken dat zijn stedenbouwkundige theorie steeds completer werd. In een niet-gepubliceerde lezing uit 1904 over zijn eerste Plan Zuid baseerde hij zich nog vooral op de zakelijkheid van Stübben, maar daarna ging hij meer aandacht besteden aan de historische ontwikkeling van de stedenbouw.¹⁷

Cruciaal voor de vervolmaking van Berlages theorie waren drie boeken. In 1908 was *Platz und Monument* van A.E. Brinckmann verschenen, waarin Berlage veel van zijn eigen ideeën herkende en waaraan hij een terugkerend motto ‘Städte bauen heisst mit dem Hausmaterial Raum gestalten’ ontleende.¹⁸ In zijn lezingen

‘Stedenbouw’ uit 1908-1909 nam hij van Brinckmann ook veel historische voorbeelden over, waarbij de monumentale geometrie van de barok prominent aanwezig was, zoals ook in zijn uitbreidingsplan voor Den Haag uit 1908.¹⁹

Een tweede invloedrijk boek was *Die einheitliche Blockfront* van W.C. Behrendt uit 1911, dat toonde hoe met het samenhangend ontworpen bouwblok en strategisch geplaatste accenten het stadsbeeld gevormd kon worden.²⁰ In hetzelfde jaar verscheen een nieuw boek van Brinckmann, *Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit*, met opnieuw veel aandacht voor monumentale pleinen.²¹

In de lezingenreeks ‘Stedenbouw’ uit 1913-1914 bleek Berlage nog een stap verder te gaan, door te stellen dat de straat inmiddels belangrijker was dan het plein.²² Mogelijk was hij ook beïnvloed door Amerikaanse voorbeelden die hij had gezien op de Internationale Stedebouwtentoonstelling van 1910 in Berlijn of tijdens zijn bezoek aan Amerika in 1911.²³ In de lezingen bekritiseerde Berlage Sitte voor het eerst voorzichtig, met zijn pleidooi voor ‘diagonale straten’.²⁴ Tevens pleitte hij definitief voor ‘blokbouw’ ofwel ‘de opdracht tot bebouwing eener geheele straat aan een enkel architect’.²⁵

Niet veel later kreeg Berlage de kans zijn theorie in praktijk te brengen. In 1914 bleken slechts enkele bouwblokken volgens het plan uit 1900 gerealiseerd te zijn, in het noordoosten rond de Karel du Jardinstraat-Tolstraat. Niet alleen het gebrek aan grondeigendom had realisatie in de weg gestaan. Ook de geprojecteerde spoorlijn ten zuiden van het plangebied had ervoor gezorgd dat een groot parkgebied daar niet langer opportuun was. Bovendien was men er in Amsterdam inmiddels van overtuigd geraakt dat onderzoek naar de toekomstige bevolkingssamenstelling vereist was bij een uitbreidingsplan, en daarom leverde het Gemeentelijk Bureau voor Statistiek de nodige cijfers voor drie verschillende woningcategorieën. Deze omstandigheden, gecombineerd met de eis van de in 1901 ingevoerde Woningwet



Afb. 2. Dienst der Publieke Werken, Plan Zuid, 1917 (Stadsarchief Amsterdam)

dat elk uitbreidingsplan na tien jaar herzien moest worden, leidden ertoe dat de Dienst der Publieke Werken Berlage op 6 oktober 1914 om een aanpassing van zijn ontwerp verzocht.²⁶

Een onbekende plankaart met een andere focus

Op 27 maart 1915 leverde Berlage een geheel nieuw ontwerp in.²⁷ Meestal wordt van dit tweede Plan Zuid de bekende roodkleurige plankaart afgebeeld (afb. 2). Hierop is de ontwikkelingsrichting van Berlages gedachten over stedenbouw tussen 1900 en 1915 goed te zien: waterwegen en belangrijke straten volgen nu een strikt geometrisch patroon.²⁸ Het stratennet heeft

een hiërarchische opbouw, met brede straten over grote afstand en smalle korte straten daartussenin. Verder is de (veel grotere hoeveelheid) bebouwing verdeeld in drie verschillende klassen en is het park van het zuidwesten naar het zuidoosten verplaatst. Ten zuiden van het plangebied ligt de spoorbaan met een nieuw station en in het zuiden aan de Amstel heeft Berlage een ontwerp voor een zogenoemde 'Tuinstad' geïntegreerd.²⁹ Wanneer nu Berlages 'Memorie van Toelichting' nauwkeurig wordt bestudeerd, blijkt echter dat dit niet de originele plankaart is.³⁰ Op de kaart ontbreken namelijk verschillende onderdelen waarnaar in de toelichting verwezen wordt, te weten 'tramlijnen', 'drie bebouwingsklassen met verschillende kleuren', 'met

nenstraat: de okerkleur van de bebouwing is hier donkerder. In de vroegst bekende zwart-wit publicaties van het plan, in de kranten *Algemeen Handelsblad* en *Nieuws van den Dag* en vaktijdschriften als het *Bouwkundig Weekblad* en *De Bouwwereld*, alle uit februari en maart 1916, is deze wijziging nog niet doorgevoerd (afb. 4).³⁴

Belangrijker dan deze en andere kleine ontwerpwijzigingen is echter de verschillende 'toon' van beide plankaarten. Waar de bekende plankaart de nadruk legt op de grote hoeveelheid te realiseren bebouwing en de openbare ruimte geheel onuitgewerkt laat, gaat in de oorspronkelijke plankaart veel meer aandacht naar de openbare ruimte inclusief details als bomenrijen en profielen en naar de 'bijzondere bebouwing' in transparant rood ('karmijn').

Waarschijnlijk wilde de gemeente die details niet prijsgeven, omdat ze op te veel weerstand zouden stuiten. Een kritische brief van de directeur Gemeentetram ondersteunt dit: 'Reden om tegen Dr. Berlage's plan, zooals het daar ligt, verzet aan te teekenen, heb ik intusschen niet; vooral omdat in de openbaar geworden, officiële teekeningen geen tramlijnen zijn aangegeven.'³⁵ Uit recensies zoals die van – nota bene – J. Stübgen blijkt tevens dat de profielen (en dus de originele plankaart) destijds onbekend waren.³⁶

De bekende plankaart is waarschijnlijk als presentatiekaart vervaardigd door Publieke Werken (de dienst die linksonder ook als auteur vermeld staat), waarbij een zwart-wit versie van Berlages plan werd ingekleurd en van schaduwranden voorzien. Zo had men toch een compleet beeld, naast het abstractere en tot de gemeentegrens lopende 'geraamteplan' dat op 25 en 26 oktober 1917 in de gemeenteraad werd behandeld – en aangenomen (afb. 5).³⁷

Zoals uit de beschrijving van de begrippen hieronder zal blijken, sluit de oorspronkelijke plankaart veel beter aan bij Berlages visie, zijn begrippen en bij de vogelvluchten die hij op 31 augustus 1915 aanleverde.³⁸ Hierop trekken de monumentale openbare ruimten de aandacht en zijn de bouwblokken juist terughoudend vormgegeven (afb. 6 en 7).

Begrippen voor openbare ruimten

Berlage begon zijn 'Memorie van Toelichting' met de beschrijving van de belangrijkste openbare ruimten, waaraan hij iets minder dan een derde van de tekst wijdde. Achtereenvolgens kwamen aan de orde de waterwegen, het stratennet en de overige openbare ruimten.

Van de waterwegen lagen begin- en eindpunt aan Amstel en Schinkel vast. Berlage voegde ter hoogte van de kruising met de Boerenwetering vermoedelijk zowel om waterhuishoudkundige als esthetische redenen een afsplitsing toe.³⁹ De breedte van de waterlopen ontwierp hij overal op 30 meter (5 meter breder dan die van de grachtengordel). In het oostelijk en zuidwestelijk plandeel tekende hij stenen kaden van 15 tot 25 meter aan weerskanten (afb. 3 en 6). In het noordwesten overheersten de licht aflopende groene oevers met kademuur, zoals te zien is aan de twee 'halve' profielen die Berlage onderin opnam (afb. 8). Kennelijk zag hij de waterwegen niet als symmetrische ruimten van gevel tot gevel. Ze speelden in de rest van de tekst ook geen

een karmijnkleur aangegeven [...] gebouwen [...] van bijzondere betekenis' en de 'teekening der profielen'.³¹ Deze details zijn allemaal wel afgebeeld op een geelkeurige plankaart die uiteindelijk is aangetroffen in het depot van het Amsterdam Museum (afb. 3).³² De kaart is gedateerd 'maart 1915' en rechtsonder voorzien van Berlages monogram 'HPB'.

Een extra aanwijzing dat dit Berlages oorspronkelijke plankaart betreft is het feit dat enkele wijzigingen die Berlage tussen juni en augustus 1916 doorvoerde duidelijk later zijn overgeschilderd.³³ Dit is het best zichtbaar ten zuidwesten van het tegenwoordige Roelof Hartplein, waar de huidige Beethovenstraat met een extra hoekverdraaiing is aangesloten op de Joh. M. Coe-



Afb. 3. H.P. Berlage, *Plan Zuid*, 1915, met correcties 1916 (Amsterdam Museum)

rol bij de beschrijving van de hoofdmomenten van het plan – hun functionaliteit (afwatering en verbinding over water) stond voorop.

Toch gebruikte Berlage in zijn toelichting voor de waterwegen consequent het woord ‘gracht’.⁴⁰ In zijn lezingen komt dit woord amper voor, slechts een paar keer in relatie tot de grachtengordel.⁴¹ Omdat de hier ontworpen grachten ver afstaan van een dergelijk stedelijk uiterlijk, komt het woord ons voor deze referent enigszins vreemd voor.⁴² In het *Bouwkundig woordenboek* uit 1916 luidt de omschrijving van ‘gracht’ echter ‘kanaal in een stad, met walmuren, walbeschoeiing of glooiing, soms bezet met basaltsteen, ook wel met graszoden, en soms met bloemper-

ken’.⁴³ Waarschijnlijk stond het begrip ‘gracht’ in Berlages tijd dus nog dicht bij zijn oorspronkelijke betekenis, namelijk als ‘gegraven watergang’ in of om een stad.⁴⁴ Tegenwoordig zouden we een dergelijk water met groene oevers een ‘singel’ noemen.⁴⁵ Kennelijk heeft het woord ‘gracht’ in de afgelopen eeuw een betekenispecificatie ondergaan: het duidt nu vooral op een stedelijke watergang met kaden.⁴⁶

Overigens werden de waterwegen door tijdgenoten behalve met ‘gracht’ ook aangeduid met het neutralere en deels overlappende ‘kanaal’, zoals in een plantekening van het Plan Zuid in *De Amsterdamer* van 24 maart 1917.⁴⁷ Bij dit woord was en is de relatie met bebouwing en oevervorm minder vastomlijnd.⁴⁸ Deze

weg’ genoemd, en een enkele keer ‘hoofdweg’. Ze zijn echter niet alleen bedoeld voor verkeer, want de twee profielen en de oorspronkelijke plankaart zelf laten (in tegenstelling tot de bekende presentatiekaart) zien dat Berlage ze ook ruimtelijk uitwerkte, inclusief ‘wandelwegen’ en ‘ruiterwegen’ met dubbele bomenrijen in het midden (afb. 8). Zijdelings betitelt hij ze ook als ‘Parkweg’. De hoofdletter wijst erop dat dit een leenvertaling is van de in Amerika in 1866 ‘uitgevonden’ parkway.⁵⁰ Niet voor niets rekende hij ze mee bij het te realiseren parkterrein van 90 hectare.⁵¹

Op de tweede plaats in de hiërarchie kwamen acht noord-zuid gelegen straten die in breedte variëren van 50 meter (de middelste straat vanaf het station) tot 30 en 25 meter. Berlage duidt ze in de toelichting aan als ‘straalvormige’ ‘hoofdstraten’ of ‘verkeersstraten’: het zijn de ‘radialen’ vanuit (en naar) het centrum, en zo noemt hij dit soort wegen in zijn lemma ‘stedenbouw’ uit 1916 ook.⁵² In het oostelijk plandeel zijn het verlengingen van bestaande straten, in het westen verloopt de aansluiting op het aanwezige stratenet minder ideaal. Wel werkte Berlage ook deze straten ruimtelijk uit, met per breedte twee profielvarianten, waarbij het verschil vooral schuilt in de aanwezigheid van verhoogde stoepen of een trambaan (afb. 8).

Ten derde ontwierp Berlage elf oost-west lopende wegen van 25 tot 15 meter breed: de zogenoemde ‘ringvormige’ ‘hoofdstraten’ of ‘verkeersstraten’. Deze ‘concentrische’ wegen, zoals ze in het lemma ‘stedenbouw’ heten, waren met name bedoeld voor de interne ontsluiting van het plangebied en kenden op één uitzondering na geen trambaan en minder bomen. Berlage tekende wel opnieuw meerdere profielen per breedte (afb. 8).

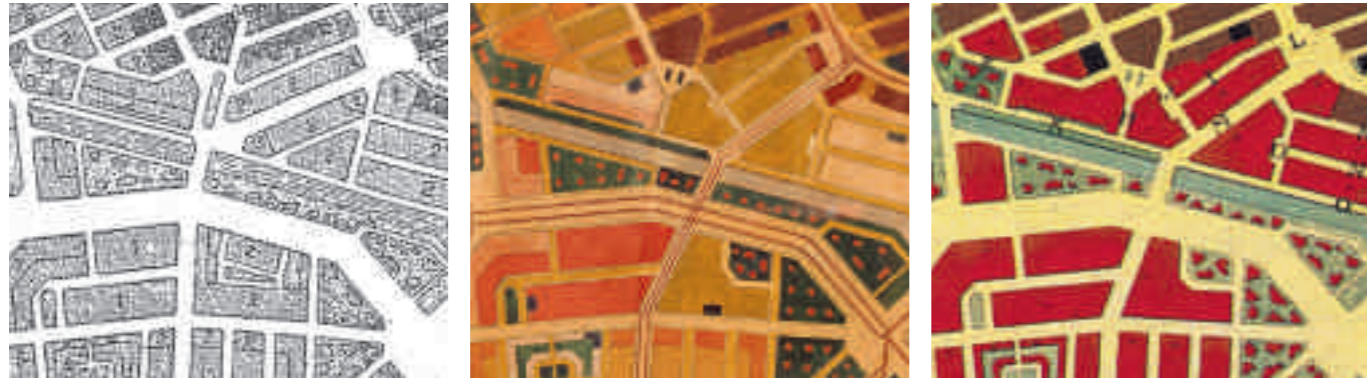
Binnen dit monumentale systeem lagen tot slot de meest eenvoudige straten, de ‘woonstraten’ (ook ‘dwaarsstraten’ of ‘zijstraten’ genoemd), die in het geraamteplan ontbraken. Deze kenden een standaardbreedte van 12,5 meter.

In zijn toelichting maakt Berlage dus gebruik van de hoofdbegrippen ‘weg’ en ‘straat’, voorafgegaan door functionele specificatoren als ‘hoofd-’, ‘verkeers-’ en ‘woon-’. Dat Berlage ‘weg’ gebruikt voor die onderdelen waar het verkeer de overhand heeft en ‘straat’ daar waar de relatie met de bebouwing belangrijker is, komt overeen met de formele betekenissen van deze woorden: in de woordenboeken wordt een ‘weg’ een ‘strook land voor verkeer’ genoemd en wordt ‘straat’ gedefinieerd als ‘weg tussen rijen huizen’.⁵³

Maar wanneer we de op het oog helder gedefinieerde indeling uit de toelichting combineren met het renvooi blijkt dat de ‘verkeerswegen’ en de ‘hoofdstraten’ op de plankaart zijn samengevoegd onder de noemer ‘hoofdwegen’ (in lichtgeel), terwijl de ‘woonstraten’ worden weergegeven als ‘wegen’ (in geel). Dit mag echter weinig verbazing wekken, want ook in de verschillende contemporaine recensies van het Plan Zuid wordt met ‘weg’ en ‘straat’ naar vergelijkbare referenten verwezen.⁵⁴ Ook in het hedendaags taalgebruik worden beide begrippen deels overlappend gebruikt. Kennelijk waren en zijn de woordenboeken hier strenger dan de taalgebruiker, voor wie de connotatie ‘tussen rijen huizen’ niet overheersend is. Mogelijk heeft de negentiende-eeuwse samenstelling ‘straatweg’ hierbij een rol gespeeld. Bovendien geldt hier net als bij ‘kanaal’ dat ‘weg’ een

benaming werd vervolgens ook overgenomen bij de naamgeving als (Noorder en Zuider) Amstelkanaal, waarbij in tegenstelling tot Berlages ontwerp bijna overal groene oevers werden toegepast (afb. 9).

Het stratenet lijkt op het eerste gezicht duidelijker gedefinieerd, volgens een strikte hiërarchie in vier stappen, met elk een eigen functie, bijbehorende breedte én benaming.⁴⁹ Het hoogst in de rangorde stonden drie 60 meter brede wegen: één vanaf de geplande Amstelbrug naar het ‘Vondelkwartier’ (oost-west), één zich daarvan afsplitsend naar het station en verder door (oost-west), en één langs de Boerenwetering (noord-zuid). Deze wegen worden in de toelichting (‘breede’ of ‘grootte’) ‘verkeers-



Afb. 4. Vergelijking Beethovenstraat-Joh. M. Coenenstraat 1916, 1915 (1916) en 1917

neutraler, meer omvattend begrip is, dat dus ook voor veel 'straten' gebruikt kan worden, zolang die maar geschikt zijn 'voor verkeer' en een zekere breedte hebben.

Omgekeerd geldt dat brede 'wegen' waarbij de verkeersfunctie vooropstaat niet snel 'straat' genoemd worden. Dat blijkt ook uit de 'verkeerswegen' of 'Parkwegen' uit Berlages Plan Zuid en de benaming die tijdgenoten daaraan gaven in hun reacties. Over dit nieuwe type openbare ruimte met een breedte van twee keer de Ceintuurbaan bestond kennelijk nog geen consensus. Alleen al bij de bespreking van het ontwerp in de gemeenteraad werden voor deze referent ook de woorden 'boulevard' en 'laan' gebruikt.⁵⁵ Dit laatste woord beklifde ook, met de realisatie als Apollolaan en (Noorder en Zuider) Amstellaan, waarbij de wandelwegen nu overigens voor een groot deel verdwenen zijn (afb. 10).⁵⁶

De overige openbare ruimten komen in Berlages ontwerp en toelichting minder systematisch aan de orde. Wat het meeste opvalt

is het 66 hectare grote 'park' in het zuidoosten van het plangebied, al wordt het ontwerp verder niet toegelicht.⁵⁷ Daarnaast bevat de oorspronkelijke plankaart negen 'speelplaatsen' (aangegeven met een 'S.') en een 'ijsbaan' (het huidige Olympiaplein).⁵⁸ De presentatiekaart kent een extra speelplaats en tevens vier 'sportterreinen' (aangegeven met 'SP').⁵⁹ Het overige kleinschalige 'groen' wordt in de toelichting niet besproken. In de presentatiekaart wordt het samengevat onder de noemer 'plantsoenen park gazons enz.'. De woorden 'plantsoen' en 'gazon' komen inderdaad ook voor bij tijdgenoten wanneer zij het groen in het Plan Zuid bespreken (veelal kritisch, vanwege de te geringe hoeveelheid).⁶⁰ Al deze woorden voor groene openbare ruimten hadden destijds vastomlijnde betekenissen, die sindsdien niet aantoonbaar veranderd zijn; al worden de referenten tegenwoordig wel anders ontworpen.

Op de plankaart kunnen tot slot achttien pleinen en pleintjes worden onderscheiden, waarvan Berlage er in zijn toelichting



Afb. 5. B en W Amsterdam, 'Geraamteplan', 1917 (Stadsarchief Amsterdam)



Afb. 6. H.P. Berlage, Amsterdam-Zuid gezien van boven de Zuiderbrug, 1915 (Stadsarchief Amsterdam)

vijf expliciet als 'plein' benoemt.⁶¹ Waar we op basis van dit woord tegenwoordig vooral een autovrije ruimte met verblijfskwaliteit verwachten, tekende Berlage ze slechts bij kruispunten van hoofdwegen en een enkele keer bij een openbaar gebouw. In het renvooi worden ze ook niet gespecificeerd. Dit sluit aan bij Berlages lezingen uit 1914, waarin hij aangaf pleinen minder belangrijk te vinden dan straten en ze vooral te zien als 'knooppunten in het stratennet'.⁶² Alhoewel de woordenboeken voor dit woord minder uitgesproken verschillen kennen dan bij 'gracht', blijft het mogelijk dat 'plein' in de afgelopen eeuw betekenis-specificatie heeft ondergaan.⁶³ Hierop duidt ook de opkomst van de verklarende samenstelling 'verkeersplein'.⁶⁴ Een andere verklaring kan gevonden worden in een verandering in de werkelijkheid – namelijk een toename van het autoverkeer, waardoor verkeersfunctie en verblijfskwaliteit steeds moeilijker te combineren vielen.

Begrippen voor bebouwing

Berlage besteedde iets meer dan een derde van zijn 'Memorie van Toelichting' aan het gebouwde programma, in de vorm van woningbouw, 'openbare gebouwen' en 'plaatselijke bijzonderheden'.

Op de oorspronkelijke plankaart zijn de drie woningbouwklassen met verschillende kleuren aangegeven. Om te beginnen is in lichtrood 20 hectare aan zogenoemde 'éengezinshuizen', zowel open als gesloten bebouwing' opgenomen.⁶⁵ Deze '1ste klassewoningen' bevinden zich in gesloten bouwblokken van vier lagen hoog plus kap in het noordwesten van het ontwerp en als vrijstaande woningen of twee-onder-een-kapwoningen langs het Noorder Amstelkanaal, de Boerenwetering en de Amstel (de open bebouwing, in zijn lezingen gebruikt hij hiervoor ook het woord 'villa').⁶⁶ In wit is vervolgens 39 hectare opgenomen aan 'tweegezinshuizen' of '2de klassewoningen', dat wil zeggen beneden-bovenwoningen van vier lagen plus kap, gelegen langs



Afb. 7. H.P. Berlage, Amsterdam-Zuid gezien van boven het Zuiderstation, 1915 (Stadsarchief Amsterdam)

de brede verkeerswegen in het oosten en de stationsstraat.⁶⁷ Het grootste gedeelte bestaat tot slot uit 189 hectare 'volksklassehuizen', de '3de klassewoningen', uit te voeren als vier of drie lagen plus kap (portiekwoningen) en als twee lagen plus kap in de tuinstad in het zuidoosten.⁶⁸

Uit deze opsomming en uit zijn lezingen blijkt dat Berlage het begrip 'huis' gebruikt in de letterlijke zin van 'gebouw om in te wonen'.⁶⁹ In één 'huis' kunnen zich – getuige het begrip 'tweegezinshuis' – dus meerdere 'woningen' in de zin van 'verblijfplaats' bevinden, maar de begrippen kunnen ook samenvallen, zoals in het geval van een 'eengezinshuis'.⁷⁰

Bij de woorden die Berlages tijdgenoten gebruiken voor de ontworpen woningen zien we net als bij de openbare ruimten meerdere woorden voor dezelfde referenten. Omdat bij woningen de referenten duidelijker te onderscheiden zijn (waar straat en weg overlappende categorieën zijn, behoort een huis immers maar tot één klasse) is de situatie hier bovendien eenvoudiger. Voorbeelden zijn naast 'villa' al sporadisch 'twee onder een kap', 'hee-



Afb. 8. H.P. Berlage, profielen, 1915 (Amsterdam Museum)



Afb. 9. Berlages 'gracht' uitgevoerd met groene oevers als Amstelkanaal in 1925 en 2010, gezien vanaf de Amstel (Stadsarchief Amsterdam en Google Street View)

renhuis' en simpelweg 'huis' of 'woonhuis' voor 'ééngzinshuis', 'bovenhuis/-woning' en 'benedenhuis/-woning' voor 'tweegezinshuis', en 'arbeiderswoning' voor '3de klasse woning' of 'volksklassehuis'.⁷¹

Op 'villa', 'herenhuis', 'twee-onder-een-kap' en 'eengezinswoning' na zijn deze woorden tegenwoordig verouderd, met name omdat de referenten waar ze naar verwijzen niet meer gebouwd worden.⁷² Toch zijn er ook woorden bijgekomen die kunnen verwijzen naar de hier bedoelde referenten, zoals 'portiekwoning' (aangetroffen sinds de jaren twintig) en 'rijtjeshuis' (sinds de jaren zestig). Voor woningen in grote woongebouwen zijn sinds de naoorlogse woningbouw ook 'appartement' en 'flat' in zwang, al zal het tweede woord zelden gebruikt worden om de voor Plan Zuid ontworpen woningen aan te duiden.⁷³

De openbare gebouwen zijn door Berlage in de oorspronkelijke plankaart met verschillende kleuren aangegeven, de meeste in grijs of zwart (op de presentatiekaart zijn ze niet als zodanig te herkennen, maar wordt hun naam soms vermeld). Tien gebouwen komen slechts één keer voor en worden in de toelichting specifiek genoemd: het reeds bestaande 'stadion' in het westen, het nieuwe '(Zuider)station', een 'Academisch Ziekenhuis' in het noordoosten, een 'tramremise' aan de Amstel, een 'Academie van Beeldende Kunsten' halverwege het Noorder Amstelka-



Afb. 10. Berlages 'breede verkeersweg' uitgevoerd met 'wandelpad' als Amstellaan in 1925 en als Vrijheidslaan met trambaan in 2010 (Stadsarchief Amsterdam en Google Street View)



naal, een 'kunstenaarshuis' bij de splitsing van het kanaal, een 'ambachtsschool' en een 'Rooms-Katholieke Kerk' bij de Ferdinand Bolstraat, een 'Neurologische Kliniek' bij het Valeriusplein en een 'Clubgebouw voor de Roei- en Zeilvereniging "De Hoop"' aan de Amstel.⁷⁴ De kaart toont in het verlengde van de Ferdinand Bolstraat nog een 'volkskuis' dat in de toelichting niet aan bod komt en op de plek van de huidige Wolkenkrabber aan het Victorieplein een onbenoemd openbaar gebouw. De overige openbare gebouwen komen meer dan eens voor: 'Politie- en Brandweerposten' ('P.' en 'B.' op de kaart), 'Garages' ('G.', in bruin), 'Melkinrichtingen' ('M.', in bruin), 'openbare privaten' ('U.', in geel, toiletten) en ten slotte vijf 'kerken' en zeventig 'dubbele scholen' (twee scholen in één gebouw).⁷⁵

Naast woningen en openbare gebouwen ontwierp Berlage nog enkele andere bebouwde functies: 'industrie' in het westen langs de Schinkel (grijs), een 'tentoonstellingsterrein' in de polder ten zuiden van het park en een 'winkelgalerij' langs de stationsstraat (de enige plek die hij specifiek voor dit doel aanwees).

Tot slot nam Berlage op de oorspronkelijke plankaart in transparant rood nog 'bizondere bebouwing' op, of in de woorden van de toelichting 'met een karmijnkleur aangegeven' 'bizondere bebouwing' met 'een zekere monumentaliteit'.⁷⁶ Expliciet noemde hij het huidige Victorieplein en het plein bij de geplande



Academie. Op de plankaart heeft ook de bebouwing rond het stationsplein, bij het volkshuis, langs het Noorder Amstelkanaal en bij de Amstelbrug een karmijnkleur. Precies deze gebouwen hebben op de vogelvluchten een afwijkende, witte gevelkleur (afb. 6 en 7).

Wanneer we de door Berlage gebruikte begrippen voor de openbare en overige gebouwen vergelijken met die van zijn tijdgenoten valt op dat hierover destijds een veel grotere consensus en duidelijkheid bestond: er komen bijna geen andere woorden voor dezelfde referenten voor. Ook tegenwoordig leveren de meeste van deze begrippen weinig problemen op, omdat ze nog bestaan met slechts in mindere of meerdere mate veranderde referenten (de referenten waar 'kerk' en 'school' naar verwijzen zijn minder veranderd dan die van 'winkel', 'garage' of 'academisch ziekenhuis'). Wel zijn enkele begrippen verouderd omdat de referenten verdwenen zijn; bij onduidelijkheid zal de betekenis dan moeten worden opgezocht. Zo was een 'kunstenaarshuis' een woongebouw voor kunstenaars, een 'volkskuis' een gebouw met verschillende voorzieningen (waaronder in dit geval een theater- of concertzaal), een 'ambachtsschool' de voorloper van de Iets (tegenwoordig vmbo basis- en kaderberoepsgerichte leerwegen) en een 'melkinrichting' een groothandel voor de distributie van zuivelproducten.

Na de inhoudelijke beschrijving van de bebouwing wijdde Berlage het laatste derde deel van zijn 'Memorie van Toelichting' aan de 'wijze van bebouwing', met zijn pleidooi voor 'blokbouw'.⁷⁷ Dit begrip van Berlage zorgde destijds al voor verwarring, omdat het kon verwijzen naar twee verwante maar verschillende referenten: enerzijds het bouwen in gesloten bouwblokken en anderzijds het bouwen in grotere architectonische eenheden dan het individuele 'huis'.⁷⁸ Berlage vond vooral het tweede belangrijk: 'Beschouwde men vroeger elk huis als een afzonderlijk (aesthetisch) geheel, nu moet dat tot de straat, het plein of het stadsdeel worden uitgestrekt'.⁷⁹

Zowel uit de toelichting als uit zijn lezingen en het lemma 'stedenbouw' is op te maken dat het Berlage te doen was om een samenhangend monumentaal ontwerp van 'plan en opbouw'.⁸⁰ 'Blokbouw' en 'bizondere bebouwing' zijn dus op te vatten als een soort regels voor het bouwen. Hierbij moet worden aangetekend dat Berlage zeer terughoudend was over de exacte vorm van de bebouwing. Dit blijkt ook uit de neutraal getekende vogelvluchten, die volgens hem ook zeker niet bedoeld waren om de architecten 'een architecturale aanwijzing te willen geven' (afb. 6 en 7).⁸¹ Ook weigerde hij later tijdens de uitvoering als esthetisch adviseur een rol van betekenis te spelen.⁸²

Begrippen voor de stad en zijn onderdelen

Begrippen uit de laatste categorie zijn niet direct op te maken uit de plankaart of de 'Memorie van Toelichting'. Hieronder wordt alleen ingegaan op de begrippen die Berlage gebruikte om zijn plan in te delen, namelijk 'buurt', 'wijk', 'kwartier' en 'stadsdeel'.

Met het begrip 'stadsdeel' verwijst Berlage in zijn toelichting naar het gehele plangebied of de 'oude stad'. Ook uit zijn lezingen is op te maken dat hij het begrip gebruikt voor onderde-

len van de stad met vergelijkbare karakteristieken en niet zozeer met een vastomlijnde grootte.⁸³ Dit is nog duidelijker zichtbaar bij de begrippen 'kwartier', 'wijk' en 'buurt', die Berlage door elkaar gebruikt voor referenten van vergelijkbare afmeting, zoals blijkt uit het volgende citaat: 'Neemt men namelijk voor Amsterdam de 1ste en 2de klasse samen als het kwartier der goeude bevolking en de 3de klasse als de eigenlijke volksbuurt, dan wordt, algemeen genomen, de scheiding dezer beide wijken aangegeven door de Ruysdaelkade met haar verlengde, de Boerenwetering'.⁸⁴

Opmerkelijk genoeg komt dit overlappend gebruik ook voor in de andere teksten uit Berlages tijd en tevens in het woordenboek van 1914: waar 'wijk' en 'kwartier' nu nog steeds als synoniem worden gezien, waren 'wijk' en 'buurt' dat destijds ook.⁸⁵ Tegenwoordig worden deze twee woorden opeenvolgend in schaal gebruikt (een 'wijk' is groter dan een 'buurt'). Mogelijk is het huidige scherpere onderscheid tussen 'wijk' en 'buurt' (betekenisspecificatie) veroorzaakt door hun toepassing in het naoorlogse planologische onderzoek dat ten grondslag lag aan de modernistische stedenbouw, bijvoorbeeld aan de hand van de 'wijkgedachte'.⁸⁶

Begrippen in beweging

Bovenstaande analyse van de stedenbouwkundige begrippen die gebruikt zijn om het Plan Zuid te beschrijven heeft laten zien dat begrippen altijd in beweging zijn: in Berlages tijd waren ze al niet voor één uitleg vatbaar, laat staan dat ze in het heden meteen duidelijk zijn.

Bezien vanuit de ontstaansperiode van Plan Zuid (synchroon) kunnen de begrippen in vier groepen verdeeld worden. Bij een groot gedeelte van de begrippen verwees een woord destijds één op één naar een duidelijke referent en had het een breed gedragen betekenis (bijvoorbeeld 'park' of 'kerk'). Naar veel referenten kon ook met meer dan één woord verwezen worden, bijvoorbeeld bij synoniemen ('3de klassewoning' en 'arbeiderswoning', 'buurt' en 'wijk') of wanneer er nog geen consensus bestond over een begrip ('laan' of 'boulevard' voor 'breede verkeersweg'); hierbij kon de taalgebruiker uiteraard bepaalde motieven hebben om voor een specifiek woord te kiezen. Omgekeerd waren er ook woorden die naar meerdere referenten konden verwijzen (homoniemen, zoals 'blokbouw' dat 'bouwen in gesloten blokken' of 'bouwen met grote architectonische eenheden' kon betekenen). De meest interessante groep wordt gevormd door de begrippen waarbij sprake is van overlap, zoals bij de begrippenparen 'gracht' en 'kanaal', 'straat' en 'weg' en 'woning' en 'huis'. Zeker wanneer dit soort begrippen in een historische plantoelichting voorkomt moet extra worden opgelet.

Dat oplettendheid sowieso geboden is blijkt wanneer de ontwikkeling van de begrippen in de afgelopen eeuw wordt bekeken (diachroon). Hierbij zijn eveneens vier groepen te onderscheiden. Uiteraard heeft het grootste deel van de begrippen in honderd jaar tijd amper een zichtbare ontwikkeling doorgemaakt, maar hierbij mag niet worden onderschat hoe de inmiddels veranderde referenten het beeld van een begrip kleuren: ondanks dat de betekenis van een woord als 'straat' of 'winkel' nauwe-

lijks veranderd is, zag een straat of een winkel er in Berlages tijd heel anders uit dan nu. Eenvoudiger is het wanneer er nieuwe woorden bijkomen voor de ontworpen referenten ('rijtjeshuis', 'appartement'), en wanneer begrippen verouderen omdat de referent verdwenen is (bijvoorbeeld 'melkinrichting' of 'volks-huis'); de lezer wordt er dan op attent gemaakt dat er iets veranderd is (en dat de betekenis eventueel moet worden opgezocht). Minder duidelijk – en daarmee het meest problematisch – is de laatste groep begrippen, waarbij zich in honderd jaar soms haast ongemerkt een betekenisverandering heeft voorgedaan. Hierbij kan het gaan om betekenispecificatie ('gracht', 'plein', 'buurt', 'wijk') of connotatieverandering ('arbeiderswoning', 'laan'). Met name beide laatste groepen leiden tot de algemene conclusie dat bij het bestuderen van plantoelichtingen van historische ontwerpen voor een goed begrip altijd bewust gekeken moet worden naar de toenmalige betekenis en referenten van de gebruikte woorden, ook al is het plan nog geen eeuw oud. Dat de plantoelichting een belangrijke ingang in een goed begrip van een ontwerp is, blijkt wel uit het feit dat op deze manier een onbekende plankaart van het Plan Zuid ontdekt en ontleed kon worden. Daardoor is tevens duidelijk geworden dat het Plan Zuid gerealiseerd is op basis van een plankaart waarin de nadruk veel meer op de bebouwing ligt dan Berlage oorspronkelijk voor ogen stond. Dat het ontwerp zo succesvol is gebleken (althans voor de noordelijke helft) is overigens wel te danken aan de bijzondere architectuur van de Amsterdamse School, die de 'blok-bouw' tot kunst verhief, én aan de sterke structuur en de overmaat van de openbare ruimte, die ondanks vele aanpassingen aan de eisen van de tijd nog steeds herkenbaar is.⁸⁷

Noten

- Op taalkundige gronden kiest de auteur ervoor bij de spelling van het woord 'stedebouw(kunde/-ig(e))' de *Woordenlijst der Nederlandse taal* (het Groene Boekje) uit 1996 en 2005 niet te volgen. Volgens de auteur betreft het eerste lid van de samenstelling het woord 'stede' (en niet het meervoud van het woord 'stad'), dat in algemene zin 'plaats' betekent en een meervoud op zowel -n als -s kent. Vanwege deze tweede meervoudsvorm zou de samenstelling 'stedebouw' geen tussen-n moeten krijgen.
- Belangrijke standaardwerken zijn: M. Bock, 'Stedebouw', in: P. Singelenberg, M. Bock en K. Broos, *H.P. Berlage, bouwmeester 1856-1934*, Den Haag 1975; F.F. Fraenkel, *Het Plan Amsterdam-Zuid van H.P. Berlage*, Alphen aan den Rijn s.a. [1976]; J. Castex, J.-Ch. Depaule en Ph. Panerai, *De rationele stad. Van bouwblok tot wooneenheid*, Amsterdam 2003, 92-142, oorspronkelijke uitgave: *Formes urbaines. De l'ilot à la barre*, Parijs 1977; C. van der Hoeven en J. Louwe, *Amsterdam als stedelijk bouwwerk. Een morfologische analyse*, Nijmegen 1985, 102-123; S. Polano, 'Uitbreidingsplan voor Amsterdam-Zuid', in: S. Polano (red.), *Hendrik Petrus Berlage. Het complete werk*, Alphen aan den Rijn 1988, 165-168; V. van Rossem, 'Belage: beschouwingen over stedebouw 1892-1914', in: Polano 1988, 46-66 (Van Rossem 1988a); V. van Rossem, 'Architectuur en stad in 1913: de overstap van bouwkunst naar stedebouw', in: J. de Vries (red.), *Nederland 1913. Een recon-*

structie van het culturele leven, Haarlem 1988, 132-154 (Van Rossem 1988b); K. Gaillard en B. Dokter (red.), *Belage en Amsterdam Zuid*, Rotterdam 1992.

- In dit artikel wordt een begrip derhalve voorgesteld als een driehoek met als hoekpunten: (1) de woordvorm, (2) de betekenis en (3) de referent, zoals gangbaar sinds de taalkundige theorieën van o.a. G. Frege en C.S. Peirce en deels van F. de Saussure.
- L. Zwiers (hoofdred.), *Bouwkundig woordenboek*. Deel 1, A-K. Deel 2, L-Z, Amsterdam 1916; H.P. Berlage, 'Stedenbouw', in: Zwiers 1916, 2, 398-402 (Belage 1916a).
- Voor de herkomsten en betekenisontwikkelingen is gebruikgemaakt van: *Woordenboek der Nederlandsche taal*, Den Haag 1864-1998, ook beschikbaar op: <http://gtb.inl.nl>; P.J. van Malssen jr. (red.), *Van Dale's Groot Woordenboek der Nederlandsche taal*. Vijfde, geheel opnieuw bewerkte uitgave, 's-Gravenhage/Leiden 1914; C.A. den Boon en D. Geeraerts (red.), *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*. Veertiende, herziene uitgave, Utrecht/Antwerpen 2005; M.L.A.I. Philippa, F. Debrabandere, A. Quak, T.H. Schoonheim en N. van der Sijs (red.), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands. 4 delen*, Amsterdam 2003-2009, ook beschikbaar op: <http://www.etymologiebank.nl>.
- H.P. Berlage, 'Amsterdam en Venetië. Schets in verband met de tegenwoordige veranderingen van Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 3 (1883), 228. Zie ook: Bock 1975 (noot 2), 51-54.
- C. Sitte, *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen*, Wenen 1889; Nederlandse vertaling: *De stedebouw volgens zijn artistieke grondbeginselen*, Rotterdam 1991.
- H.P. Berlage, 'De Kunst in Stedenbouw', *Bouwkundig Weekblad* 12 (1892) 15, 87-91; 17, 101-102; 20, 121-124; 21, 126-127.
- J. Stübgen, *Der Städtebau*, Darmstadt 1890, herdruk: Wiesbaden 1980.
- H.P. Berlage, 'Bouwkunst en Impressionisme', *Architectura* 2 (1894) 22, 93-95; 23, 98-100; 24, 105-106; 25, 109-110.
- Van Rossem 1988a (noot 2), 48, 52.
- H.P. Berlage, 'Architectonische toelichting tot het plan van uitbreiding der Stad Amsterdam tusschen Amstel en Schinkel', in: *Gemeentebld van Amsterdam*, Amsterdam 1904, Afdeling 1, 1720-1725.
- In de normaal afgedrukte plankaart (zie bijvoorbeeld *Bulletin KNOB* 111 (2012) 2, 99) is het onderscheid tussen de gebieden met aaneengesloten bebouwing, open bebouwing en plantsoenen in verschillende grijs tinten of arceringen zo slecht te zien, dat het in sommige besprekingen zelfs over het hoofd is gezien. Daarom is hier de bewerking van J. Stübgen afgedrukt, zie: J. Stübgen, 'Die südliche Stadterweiterung von Amsterdam', *Deutsche Bauzeitung* 52 (1918) 14, 66.
- Zo zou het ontwerp te veel leunen op Sitte en zelfs 'middel-euwsch' zijn, zie: J.H.W. Leliman, 'De uitbreiding van Amsterdam', *De Bouwwereld* 3 (1904) 45, 353-356; 46, 361-366; 47, 373-376; 48, 381-383; 49, 387-390, 376. Dat dit grotendeels onterechte kritiek was wordt aangetoond in: Van Rossem 1988a (noot 2), 52: 'Het plan heeft eigenlijk niets gemeen met een middeleeuwse stad, want het wordt gedomineerd door open bebouwing [...]. En geheel anders dan bij Sitte [...] bepaalt het groen hier het stadsbeeld. De basisgedachte van dit uitbreidingsplan is dan ook in het geheel niet van Sitte afkomstig, maar is Engels van origine. [...] Alleen voor

het – ondergeschikte – probleem van gesloten bebouwing nam Berlage zijn toevlucht [...] tot [...] Sitte [...].'

- Gemeenteraad Amsterdam, 'Uitbreidingsplan voor dat gedeelte der Gemeente, hetwelk gelegen is in en nabij den Binnendijkschen Buitenvelderschen polder tusschen Amstel en Schinkel. Voortzetting der behandeling', *Gemeentebld van Amsterdam*, Amsterdam 1905, Afdeling 2, 14-57.
- De ontwikkeling van Berlages denkbeelden tussen 1892 en 1914 wordt uitvoerig behandeld in: Van Rossem 1988a (noot 2); Van Rossem 1988b (noot 2).
- Van Rossem 1988a (noot 2), 54.
- A.E. Brinckmann, *Platz und Monument. Untersuchungen zur Geschichte und Ästhetik der Stadtbaukunst in neuerer Zeit*, Berlijn 1908, herdruk: Berlijn 2000.
- De lezingen 'Stedenbouw' werden in combinatie met een toelichting op het Haagse ontwerp gepubliceerd als: H.P. Berlage, 'Het uitbreidingsplan van 's-Gravenhage', *Bouwkunst* 1 (1909) 4, 97-120; 5, 121-144. De nadruk op geometrie komt ook tot uitdrukking in: H.P. Berlage, *Grundlagen und Entwicklung der Architektur*, Rotterdam 1908.
- W.C. Behrendt, *Die einheitliche Blockfront als Raumelement im Stadtbau. Ein Beitrag zur Stadtbaukunst der Gegenwart*, Berlijn 1911.
- A.E. Brinckmann, *Deutsche Stadtbaukunst in der Vergangenheit. Mit 39 Lageplänen und 78 Ansichten*, Frankfurt am Main 1911, tweede druk: Frankfurt am Main 1921, herdruk: Braunschweig 1985.
- H.P. Berlage, 'Stedenbouw', *De Beweging* 10 (1914) 3, 226-247; 4, 1-17; 5, 142-157; 6, 263-279; ook beschikbaar op: <http://www.dbnl.org>.
- Op de Internationale Stedebouwtentoonstelling had Berlage ontwerpen van de City-Beautiful-beweging gezien, zoals het monumentale plan van D.H. Burnham voor Chicago uit 1909 (dat ook werd geïllustreerd met vogelvluchttekeningen). Berlage was hier zeer lovend over, waarbij hij duidelijk afstand nam van Sitte, zie: H.P. Berlage, *Amerikaansche reishervindingen*, Rotterdam 1913, 7-11.
- Belage 1914 (noot 2), 277.
- Belage 1914 (noot 22), 145, 149.
- Polano 1988 (noot 2), 167.
- Stadsarchief Amsterdam, 5180, Archief van de Secretarie; Afdeling Publieke Werken, inv. nr. 7529, no. 969.
- De geometrie van het ontwerp wordt uitvoerig besproken in: Fraenkel 1976 (noot 2), 32-52.
- Hiervoor nam Berlage het winnende prijsvraagontwerp van J.F. Repko uit 1915 over (met toestemming), zie: H.P. Berlage, 'Memorie van Toelichting behorende bij het Ontwerp van het Uitbreidingsplan der Gemeente Amsterdam', *De Bouwwereld* 15 (1916) 10, 75-77: 75.
- H.P. Berlage, 'Memorie van Toelichting behorende bij het Ontwerp van het Uitbreidingsplan der Gemeente Amsterdam', *De Bouwwereld* 15 (1916) 9, 65-68; 10, 75-77; 11, 84-86 (Belage 1916b); tevens in: *Gemeentebld van Amsterdam*, Amsterdam 1917, Afdeling 1, 901-914; tevens in: Fraenkel 1976 (noot 2), 97-106.
- Belage 1916b (noot 30), 67, 68, 76, 76.
- Het betreft een met waterverf ingekleurd doek in een houten lijst met een afmeting van 111 bij 191 centimeter, aanwezig in het Col-

- lectiecentrum (depot) van het Amsterdam(s Historisch) Museum. In Fraenkel 1976 (noot 2) ontbreekt deze kaart opvallend genoeg, maar er staan wel verschillende voorstudies voor afgedrukt, inclusief de positie van het stadswapen en de profielen daar links van.
- Stadsarchief Amsterdam, 5180, Archief van de Secretarie; Afdeling Publieke Werken, inv. nr. 7639, no. 3039; Stadsarchief Amsterdam, 5213, Archief van de Dienst Publieke Werken, dossier 310, no. 5535 en no. 9268. Deze wijzigingen staan echter niet centraal in dit artikel.
 - 'Uitbreiding Plan-Zuid', *Algemeen Handelsblad*, 21 februari 1916, avondblad, 9-10; 'Het uitbreidingsplan Zuid der gemeente Amsterdam', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1916) 44, 328; Berlage 1916b (noot 30), 67. Ook op de vroegste kaart in de Collectie Kaarten Stadsdelen van het Amsterdamse Stadsarchief loopt deze straat nog recht door, zie: Stadsarchief Amsterdam, 10033, Kaarten van stadsdelen, nr. 1337 (ook bekend als 232_07 en E3708).
 - Stadsarchief Amsterdam, 5213, Archief van de Dienst Publieke Werken, dossier 47, no. 9671.
 - 'Ihre Profilierung und Bepflanzung ist leider nicht angegeben', in: Stübgen 1918 (noot 13) 68.
 - B en W Amsterdam, 'Plan van uitbreiding voor het zuidelijk gedeelte der Gemeente. Voordracht van Burgemeester en Wethouders', in: *Gemeentebld van Amsterdam*, Amsterdam 1917, Afdeling 1, 889-930; Gemeenteraad Amsterdam, 'Nieuw plan van uitbreiding voor het zuidelijk gedeelte der Gemeente. Behandeling', *Gemeentebld van Amsterdam*, Amsterdam 1917, Afdeling 2, 1967-2056.
 - Stadsarchief Amsterdam, 5180, Archief van de Secretarie; Afdeling Publieke Werken, inv. nr. 7571, no. 3829.
 - D. Mulder, 'Op stadspeil in de polder: Wijk F in de Amsterdamse stadsuitbreiding. Over het ontstaan en de ontwikkeling van een buurtje in de Pijp', *Bulletin KNOB* 111 (2012) 2, 108-109.
 - Belage 1916b (noot 30), 65.
 - Belage 1909 (noot 19), 114; Berlage 1914 (noot 22), 242.
 - 'Het traditionele grachtenprofiel is verloren gegaan,' merkt V. van Rossem terecht op, in: Gaillard en Dokter 1992 (noot 2), 18.
 - Zwiers 1916, 1 (noot 4), 468.
 - Van Malssen 1914 (noot 5), 468. Etymologisch kan 'gracht' via de Oudnederlandse vorm 'graft' worden teruggeleid tot dezelfde bronvorm als 'graven', zie: <http://www.etymologiebank.nl>.
 - Mogelijk was dit woord in Berlages tijd nog erg verbonden aan slingerende waterlopen, bijv. rond oude bolwerken; rechtlijnige singels deden pas hun intrede in de modernistische stedebouw.
 - Den Boon en Geeraerts 2005 (noot 5), 1173. Daarnaast bestaan onderscheidende samenstellingen als 'slotgracht' en 'vesting-gracht'.
 - 'Het uitbreidingsplan Zuid. Een nieuwe wandelweg', *De Amsterdammer*, 24 maart 1917, 2074, 10.
 - Van Malssen 1914 (noot 5), 886; Zwiers 1916, 1 (noot 4), 598; Den Boon en Geeraerts 2005 (noot 5), 1542.
 - Belage 1916b (noot 30), 65-67, 86.
 - De *parkway* werd in 1866 geïntroduceerd door de Amerikaanse landschapsarchitect F.L. Olmsted en architect C. Vaux voor hun ontwerp van een landschappelijke toegangsweg geschikt voor 'plezierrijtes', naar het ook door hen ontworpen Prospect Park in Brooklyn, New York (de huidige Eastern Parkway). Vanaf 1875 verschenen in vele Noord-Amerikaanse steden parkways, en hun aantal werd in de twintigste eeuw alleen maar groter met de toename van het autobee-

- zit. Zie verder: V.J. Meyer, F.O.T. de Josselin de Jong en M.J. Hoekstra, *Het ontwerp van de openbare ruimte. De kern van de stedenbouw in het perspectief van de eenentwintigste eeuw*, Deel 2. Amsterdam 2006, 44-45, 174-176.
- ⁵¹ Berlage 1916b (noot 30), 65.
- ⁵² Berlage 1916a (noot 4), 400.
- ⁵³ Het woord 'weg' hangt etymologisch gezien samen met 'bewegen', zie: <http://www.etymologiebank.nl>; zie ook: Van Malssen 1914 (noot 5), 1970-1971; Zwierts 1916 (noot 4), 2, 564; Den Boon en Geeraerts 2005 (noot 5), 3932-3933. Voor 'straat' zie: Van Malssen 1914 (noot 5), 1725; Zwierts 1916 (noot 4), 2, 424; Den Boon en Geeraerts 2005 (noot 5), 3279.
- ⁵⁴ Zie bijvoorbeeld het opnieuw kritische commentaar in: J.H.W. Leliman, 'Het uitbreidingsplan Amsterdam-Zuid', *De Bouwwereld* 16 (1917) 33, 253-256; 34, 261-263; 43, 345-346.
- ⁵⁵ B en W Amsterdam 1917 (noot 37), 892; Gemeenteraad Amsterdam 1917 (noot 37), 1996. De Gezondheidscommissie duidt de 'verkeerswegen' in zijn geheel aan als 'wandelwegen', zie: B en W Amsterdam 1917 (noot 37), 920-922.
- ⁵⁶ De Amstellanen werden na de Tweede Wereldoorlog omgedoopt in Churchillaan, Rooseveltlaan en Stalinlaan, de laatste in 1956 in Vrijheidslaan, zie: J.A. Wiersma, *De naam van onze straat. Geschiedenis en verklaring van de straatnamen in Amsterdam*, Amsterdam 1987. Het woord 'laan' had tot 1900 overigens nog een negatieve connotatie, zie: Meyer, De Josselin de Jong, Hoekstra 2006 (noot 50), 83-84.
- ⁵⁷ Berlage 1916b (noot 30), 75.
- ⁵⁸ Berlage 1916b (noot 30), 75-76.
- ⁵⁹ Berlage 1916b (noot 30), 77.
- ⁶⁰ Bijvoorbeeld bij de behandeling in de gemeenteraad, zie: B en W Amsterdam 1917 (noot 37), 898, 921; Gemeenteraad Amsterdam 1917 (noot 37), 1972, 1980, 1996, 1998, 2022, 2035, 2037, 2049.
- ⁶¹ Berlage 1916b (noot 30), 65, 66, 75, 76, 86.
- ⁶² Berlage 1914 (noot 22), 143.
- ⁶³ Van Malssen 1914 (noot 5), 1434-1435; Zwierts 1916, 2 (noot 4), 218; Den Boon en Geeraerts 2005 (noot 5), 2589.
- ⁶⁴ Het woord 'verkeersplein' is voor het eerst aangetroffen in 1902, maar komt pas geregeld voor vanaf 1916, zie: <http://kranten.kb.nl>. Het ontbreekt in: Van Malssen 1914 (noot 5); Zwierts 1916 (noot 4). Het staat uiteraard wel in: Den Boon en Geeraerts 2005 (noot 5), 3689-3690.
- ⁶⁵ Berlage 1916b (noot 30), 67-68.
- ⁶⁶ Berlage 1909 (noot 19), 123, 129, 130, 132, 134, 138; Berlage 1914 (noot 22), 267.
- ⁶⁷ Berlage 1916b (noot 30), 67-68.
- ⁶⁸ Berlage 1916a (noot 4), 67-68.
- ⁶⁹ Van Malssen 1914 (noot 5), 812-813; Zwierts 1916, 1 (noot 4), 544; Den Boon en Geeraerts 2005 (noot 5), 1372-1373.
- ⁷⁰ Van Malssen 1914 (noot 5), 2004; Zwierts 1916, 2 (noot 4), 576; Den Boon en Geeraerts 2005 (noot 5), 4006.
- ⁷¹ Zie o.a.: B en W Amsterdam 1917 (noot 37), 894-897.
- ⁷² De klasse-indeling is bijvoorbeeld veranderd in 'sociale huur', 'vrije sector' en 'koop'.
- ⁷³ Hierbij speelt de louter Nederlandstalige betekenisuitbreiding naar 'flatgebouw' mogelijk een rol, zie: <http://www.etymologiebank.nl>.
- ⁷⁴ Berlage 1916b (noot 30), 75-76.
- ⁷⁵ De grote openbare gebouwen werden bijna nergens gerealiseerd. Op veel plekken verzezen na de oorlog hotels, zoals het Apollo Hotel in plaats van het kunstenaarshuis, het Hilton Hotel in plaats van de Academie van Beeldende Kunsten en het Okura Hotel in plaats van het volkshuis.
- ⁷⁶ Berlage 1916b (noot 30), 76.
- ⁷⁷ Berlage 1916b (noot 30), 77, 84-86.
- ⁷⁸ Door gemeenteraadsleden wordt bij de behandeling vooral (kritisch) gesproken over (de hoeveelheid) 'gesloten bebouwing', zie: Gemeenteraad Amsterdam 1917 (noot 37), 1974-1975, 1984, 1991-1992, 2020-2021, 2029-2030, 2035, 2051. De directeur van Publieke Werken, A.W. Bos, neemt de betekenis 'bouwen met grote architectonische eenheden' wel over in zijn lezing over het Plan Zuid, zie: A.W. Bos, 'Uitbreidingen van Amsterdam. Voordracht gehouden in de Vergadering van de Afdeling voor Bouw- en Waterbouwkunde van 7 juli 1916', *De Ingenieur* 31 (1916) 50, 969.
- ⁷⁹ Berlage 1916b (noot 30), 85.
- ⁸⁰ Berlage 1914 (noot 22), 149-155; Berlage 1916a (noot 4), 399.
- ⁸¹ H.P. Berlage, 'Bij de Afbeeldingen. Amsterdam zuid', *De Nieuwe Amsterdammer* (1915) 47, 6; tevens in: Singelenberg, Bock en Broos 1975 (noot 2), 63.
- ⁸² Gaillard en Dokter 1992 (noot 2), 30.
- ⁸³ Berlage 1909 (noot 19) 121; Berlage 1914 (noot 22), 3, 9, 265.
- ⁸⁴ Berlage 1916b (noot 30), 68.
- ⁸⁵ Voor 'buurt' zie: Van Malssen 1914 (noot 5) 363; Den Boon en Geeraerts 2005 (noot 5), 564. Voor 'wijk' zie: Van Malssen 1914 (noot 5), 1989; Den Boon en Geeraerts 2005 (noot 5), 3974. Zie ook: <http://gtb.inl.nl>. Beide woorden ontbreken vreemd genoeg in: Zwierts 1916 (noot 4). Etymologisch is de overeenkomstige betekenis van de woorden goed te begrijpen. 'Buurt' is een verkorting van 'gebuurte', dat oorspronkelijk 'groep huizen' betekende ('buur' duidde aanvankelijk een 'huis' of 'bouwsel' aan), en dit is ook de oudste betekenis van het woord 'wijk', dat ontleend is aan het Latijnse *vicus* (verwant met *villa* 'huis, woning'). Zie: <http://www.etymologiebank.nl>.
- ⁸⁶ A. Bos, *De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*, Rotterdam 1946.
- ⁸⁷ De rationalistische Berlage stond juist op gespannen voet met de architecten van de Amsterdamse School, zie: G. Vermeer, B. Rebel en V. Stissi, *Historische gids van Amsterdam. Stadsuitbreidingen 1860-1935*, Amsterdam 2010, 168-169; M. de Klerk, 'De invloed van dr. Berlage of [sic] de ontwikkeling der Nederlandsche bouwkunst', *Bouwkundig Weekblad* 36 (1916) 44, 322; H.P. Berlage, 'De Klerk', *Architectura* 27 (1923) 38, 230.